

УДК 81'1: 398.87 (4)

МИХАЙЛО РАХНО

(Полтава)

ЕПІЧНІ ФОРМУЛИ В ДУМІ ПРО ІВАНА КОНОВЧЕНКА*Ключові слова: епос, епічна схема, формула, загальні місця.*

Досліджуючи епос південних слов'ян, фольклорист Михайло Халанський відзначив як характерну особливість українських дум те, що зміст цього епосу складають, з одного боку, «темні» перекази національної минувшини, слов'янського побуту, міфології та історії, з іншого, – різноманітні поетичні перекази, запозичені з інших країн, особливо успадковані із середньовічної Франції і Німеччини. Ідеалізуючи рідну старовину, думи продовжували розвиток епосу засвоєнням нових сюжетів і переробкою їх відповідно до духу, характеру і ладу традиційної творчості [4, с. 142]. Як приклад вищеназваного Халанський наводить українську думу про Івана Коновченка та німецьку поему XIII століття про події часів перебування готів у Північному Причорномор'ї – «Смерть Альфарта». Обидва молоді герої епічних творів намагаються першими вступити в бій з ворогом. Їх відмовляють старші, досвідченіші воїни, використовуючи як аргумент молодість і недосвідченість козака Коновченка й остгота Альфарта. В обох творах жінки (Коновчиха і герцогиня Уте) стурбовані, сумують через від'їзд та можливість втрати своїх вихованців, що створює мотив очікування нещастя, позначений експресією елегійності. Однак молоді воїни не дослухаються до застережень старших і вступають в бій самі. Розв'язка обох творів подібна: Коновченко і Альфарт гинуть. Соратники відбивають тіла полеглих у ворога і віддають героям останні почесті. Як зазначає Михайло Халанський, схожість обох творів є безсумнівною [5, с. 157, 158].

Якщо ж розглянути поетичні засоби думи про Коновченка більш детально, то можна встановити подібність цього твору з давніми зразками германського епосу. В усній народній творчості напруга, що зростає з продовженням розповіді, повинна інтригувати слухача, стимулювати його уважно слухати, співпереживати. У багатьох випадках в епосі застосовуються такі засоби, які носять характер формул, «живих явищ віршованого мовлення». Формулою є словосполучення, яке зберігається в народній пам'яті поета-імпровізатора і використовується ним, за рахунок чого зображення ситуації стає більш ефективним. Коли такі психологічні деталі додаються до загальної «схеми», то не може не здивувати значна подібність,

яку демонструє епос різних народів [2, с. 334]. Особливо потрібно рахуватися з формальними елементами при порівнянні міфів і переказів, аналізуючи міфологічні схеми та епічні художні засоби [9, с. 88].

До числа зазначених формул належать серед іншого застосування чисел, які мають певне смислове навантаження, наприклад, три перепони героєві важче подолати, ніж дві. Двічі переможно закінчує свої бої Іван Коновченко, на третій раз гине. «Магічні» числа три, сім, дванадцять та інші, а також кратні їм числа часто застосовуються в епосі. Три мудрі діви (Urð, Verðandi, Skuld) керують долями людей. Провидиця пам'ятає дев'ять світів і дев'ять місць у світовому дереві (*níu tan ek heima, níu íviðjur*) [6, с. 2, 6]. Іван Коновченко збирається своїй матері «дванадцять турків-яничар на послугу послати». Щоб заманити Коновченка, турки відступають на сім миль. Поки вони з ним воювали, «сімсот чоловік втратили» [3, с. 26, 232, 295].

Слід звернути увагу на те, що у фольклорі часто зустрічаються числа зі збільшенням чи зменшенням на 1 основного числа (наприклад, 11, 12, 13). Це, за словами Ріхарда Майєра, не є випадковістю, а глибоко ґрунтовним явищем. Мова йде про дві прадавні і поширені форми вираження, які математично можна виразити формулами $n+1$ або $n-1$. Першу Ріхард Майєр називає ключовим словом «надлишок», другу – «всі, окрім». У «правових давніх звичаях» числа надлишку відіграють велику роль, особливо стосовно термінів (50 років і один день, тисяча і одна ніч), оскільки вказують на повне право здійснення певної дії, умови. Звідси походить вираз «через рік і день» [9, с. 88].

У таких випадках основне число є лише початковим засобом для розкриття певного значення. Уявлення про шкідливість надлишкового є дуже давніми, однак зберігаються в свідомості людей і досі, якщо згадати про число 13. В основі формули «всі, окрім» лежить поняття, яке повинне повністю гарантувати виконання певної умови. Та вступає в дію непередбачений фактор, і умова не відбувається, тобто нестача, як і надлишок, є негативним явищем в епосі. Після пророцтва про загибель Бальдра з усього, що могло б зашкодити його життю, було взято клятву, щоб не робили йому зла. Однак недогледіли омелу, галузкою якої було й вбито Бальдра. Потім нижчий світ погодився повернути Бальдра, якщо його буде оплакувати весь світ. Весь світ плаче за ним, окрім Локі, і Бальдр не повертається. Тут бачимо також модифікацію схеми – «всі готові, окрім» [9, с. 93, 96].

Випадок, коли героєві-богу ніщо не могло нашкодити – окрім однієї речі, належить разом із численними доказами в героїчних сагах і міфах до «відносної невразливості». Там, де чиєсь тіло завдяки чарам стає «міцним», усе одно знайдеться засіб, завдяки якому чари не допомагають. Ахілл є невразливим за винятком його п'яти. Зігфрід невразливий скрізь, окрім місця на тілі, де прилип листок з липи. Сігурд, Гуннар і Хьогні дають клятву на вірність. Здавалось би, ніщо не може завадити непереможному Сігурду, але порушення клятви з боку Гуннара і Хьогні (двох із трьох учасників) призводить до його смерті. Дума про Івана Коновченка показує головного героя непереможним без зазначення міфологічних моментів. Однак знаходиться вразливий фактор: хмільні напої. І тут бачимо негативну роль «надлишку», який призводить до загибелі: «Так його

полковник захвалює, / По три штопи вина йому виставляє, / А він тее випиває, / Ще й на четвертого по шинкарку гукає». Отож, герой мусить загинути, але саме як герой. Саме за формулою «всі окрім» Гудрун і мати Коновченка дізнаються про смерть чоловіка в *Guðrúnarkviða II* і про смерть сина в українській думі, коли в першому випадку всі коні повертаються після полювання з вершниками окрім коня Сігурда, а в другому – після походу всі коні проходять мимо матері Коновченка з вершниками за винятком коня її сина [3, с. 32, 68; 9, с. 94; 6, с. 241]. Там, де в основу дії ставиться формула «надлишок» чи «всі, окрім», маємо скрізь приклад прадавнього, оскільки в психології розповіді лежить забезпечення майстерності оповіді.

Для давньогерманського епосу характерним є застосування певних епічних формул, які є у багатьох випадках «загальними місцями». Тільки давньоскандинавським є скликання зборів у важливі моменти [8, с.373]. На зібранні віддавалися військові розпорядження, встановлювався порядок виступу війська, комплектувалося народне військо. Але, якщо очільник на власний розсуд пропонував зібранню відважний план із метою, іноді безрозсудного, вторгнення на чужу територію з надією на багату здобич або славу загибель, фолкстінг перетворювався на вербувальне зібрання. Таким чином, народні зібрання були вихідним пунктом добровільних військових походів [1, с.119]. Саме це ми бачимо в українській думі про Івана Коновченка, коли скликаються козаки «в охотне військо», «на Черкню долину гуляти, / Слави рицарства козацькому війську доставати» [3, с.28, 34].

Загальногерманським явищем є те, що плачуть чоловіки, які втратили товаришів. В *Atlamál «Едди»*: «*Leiddu landrogni / lýðar óneisir grátendr gimnhvatan / or garði húnar*» 'Прощались люди з конунгом, плачучи, коли сміливіці залишали двір гуннів'; «*gréttu þörn Húna*» 'плакали гунни' [6, с. 261, 268]. У думі козаки «*Івася Коновченка з коня здіймали, / Слізми обливались*» [3, с. 46]. Після поховання Івана Коновченка «*корсунський полковник і козаки, гетьманці-запорозьці, / Іс Черкні долини од'їжджали, / Гірко плакали й ридали, / Та Івася Коновченка, прекрасного лицаря, споминали*» [3, с. 62].

Загальногерманськими є формульні зауваження гномічної природи «як це потрібно робити», «як цьому належить бути» [8, с. 377]. Як вказує Ріхард Майєр, давня гномічна поезія є набагато менше наказовою, ніж описовою. Тільки пізніше давньоскандинавська поезія скаже «повинен»; прадавня дидактика дає описові практичні правила поведінки. Давні повчальні твори розповідають про сили, які діють у світі та вчать, як потрібно поводити себе [8, с.43]. У скандинавському епосі перемога, смерть героя та інші урочисті випадки дають привід до розкішних бенкетів. Те ж ми зустрічаємо і в українській думі про Івана Коновченка. У той же час багато сентенцій «Едди» застерігають від пияцтва і вказують, як легко воно може стати причиною біди. Сп'яніння, як зазначає «Едда», подібне до злодія: «*Hann stelnr geði guma*» 'у багатьох воно вкратило розум'. В «Едді» вказуються і наслідки пияцтва: «*Era svá gótt / sem gótt kveða / ol alda sonum: / því at færa veit, er fleira drekkir, / síns til geðs gumi*» 'Не таким корисним, як кажуть, є пиво для людей: воно спричиняє те, що чим більше п'єш, тим менше володієш свідомістю'; «*margan stelnr viti vin*» 'багатьом принесло нещастя вино'; «*Sennur*

ok ol / hefir seggjum verit / morgum sinnum at móðtrega / sumum at bana, / sumum at þolstofum: / fiöld er þat er fira tregr» ‘Словесна суперечка і пиво, як розповідають люди, стали їхнім горем, декого це згубило, декому спричинило нещастя: багатьом людям принесло це смуток’ [6, с. 87, 88, 209].

Подібний дидактичний характер носять висловлювання щодо хмільного у «Думі про Івана Коновченка». Полковник каже Івану Коновченку: *«ти тепер горілочку підпиваєш, / А горілочка часом ізрадлива, / Не одного козака із світа збавила»*. В іншому варіанті: *«прошу поменше трунку пивати, / Бо як будеш много трунку пивав, / То рицарство втратиш, в сиру землю ляжеш»* [3, с. 48, 50]. Як бачимо, формули сентенції служать в обох епосах: 1) засобом переконання; 2) умовиводом; 3) дидактичним прийомом; 4) висловленням позиції мовця.

Схожими є формульні зображення коня в скандинавському й українському епосі. Кінь у давньогерманському епосі є дуже розумною та відмінно організованою твариною, яка здалека впізнає свого хазяїна, допомагає йому в бою, відчуває його настрій, радісний чи сумний, співчуває і глибоко сумує після смерті господаря. Давньоскандинавська поезія змалювала сум коня за загибим господарем в образі коня Грані. Отто Люнінг звернув увагу на сповнений значення епізод з Guðrúnarkviða II, коли Грані повертається з полювання без Сігурда разом з іншими кіньми, на яких сидять вершники (*«Gráni rann af þingi»*) [6, с. 240]. Жінки очікували на повернення мисливців. Плачучи, Гудрун іде до коня, щоки якого вологі від сліз, щоб запитати про його господаря (*«Gekk ek gratandi / við Grána ræða, úrug-hlýra / íó frá ek spiella»*) [6, с. 241]. Отто Люнінг вказує на паралель до цього з природи, порівнюючи благородного коня, який плаче, із деревом, яке плаче, підкреслюючи «наївні вірування» в давньогерманській поезії, де образи живої і неживої природи наділені людськими почуттями [7, с. 212, 313]. Надалі сумний Грані схиляє голову, голова торкається трави, неначе кінь сповіщає про загибель господаря (*«hnirnaði Gráni þa, drap í gras hofdi: íór þat vissi, eigendr ne lifðut»*) [6, с. 241; 7, с. 211.]. Не менш прекрасною є сцена, коли у фрагменті *Brot af Sigurdarkviðu* сірий кінь (Грані) з пониклою головою тужить над тілом убитого господаря: *«gnarir æ grár íór yfir gram dauðit»* [6, с. 212].

Аналогічні формульні схеми опису коня, що сумує за полеглим господарем, знаходимо у варіантах думи про Івана Коновченка: *«То його матъ, сидить на улиці сина свого виглядає, / Коли вона вже коня дивитца і познаває – / Кінь до дому йде й дрібні сльози ле / І низько голову до долу кладе, / Сам же кривою ногою шкандибає: – «Бо вже мого пана на світі немає!»; «Кінь чорним сукном обшитий плаче, врунає, / Що за слізьми світа не видає, / Що од Івася Коновченка здоров'я не має»* [3, с. 8, 80].

Таким чином, українська дума про Івана Коновченка, котра є однією з найпоширеніших, має значно більше подібного з творами германського епосу, аніж тільки схожість сюжетів. Судячи з усього, її коріння сягає готських часів. У думі бачимо низку прадавніх епічних формул, які застосовуються в давньогерманській поезії та є «загальними місцями» в обох епосах. Найважливішим у всіх видах впливу на слухача творів обох епосів є те, що в них переважає спільне, а саме напруга, яка спонукає слухача до повного сприйняття інформації. Саме в цьому полягають психологічні основи епічних схем із застосуванням формул у фольклорі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лампрехт К. История германского народа : в 2 т. Т. 1 / Карл Лампрехт ; пер. с нем. П. Николаева. – М. : Типолиитография В. Рихтер, 1894. – 608 с.
2. Лорд А. Б. Сказитель / Альберт Бейтс Лорд ; пер. с англ. и коммент. Ю. А. Клейнера и Г. А. Левингтона. – М. : Восточная л-ра РАН, 1994. – 368 с. – (Исследования по фольклору и мифологии Востока).
3. Українські народні думи : [в 2 т.] / [тексти №№ 14–33 і вступ Катерини Грушевської]. – Х. ; К. : Пролетар, 1931. – Т. II. – 304 с.
4. Халанский М. Южно-славянские сказания о королевиче Марко в связи с произведениями русского былевого эпоса. Сравнительные наблюдения в области героического эпоса южных славян и русского народа / М. Халанский // Русский филологический вестник. – Варшава, 1893. – Т. XXIX. – С. 108–144.
5. Халанский М. Южно-славянские сказания о королевиче Марко в связи с произведениями русского былевого эпоса. Сравнительные наблюдения в области героического эпоса южных славян и русского народа / М. Халанский // Русский филологический вестник. – Варшава, 1895. – Т. XXXIII. – С. 25–204.
6. Die Lieder der älteren Edda / [herausgegeben von Karl Hildebrand]. – Paderborn : Druck und Verlag von Ferdinand Schöningh, 1876. – 550 S.
7. Lüning O. Die Natur in altnordischen und mittelhochdeutschen Epik / Otto Lüning. – Zürich : Druck und Verlag von Friedrich Schulthess, 1889. – 314 s.
8. Meyer R. M. Die altgermanische Poesie nach ihren formelhaften Elementen beschrieben / Richard M. Meyer. – Berlin : Verlag von Wilhelm Hertz, 1889. – 549 s.
9. Meyer R. M. Mythologische Fragen / Richard M. Meyer // Archiv für Religionswissenschaft / [herausgegeben von Albrecht Dieterich]. – Zehnter Band. – Leipzig : Druck und Verlag von B.G. Teubner, 1907. – S. 88–103.

МИХАИЛ РАХНО**ЭПИЧЕСКИЕ ФОРМУЛЫ В ДУМЕ ОБ ИВАНЕ КОНОВЧЕНКО**

Рассматривается применение эпических формул в думе об Иване Коновченко. Сделан вывод о подобии применения формул, являющихся «общими местами», в указанной думе и произведениях германского эпоса.

Ключевые слова: эпос, эпическая схема, формула, общие места.

MYKHAYLO RAKHNO**EPIC CLICHÉS IN THE BALLAD ABOUT IVAN KONOVCHENKO**

The article analyses the usage of epic clichés in the ballad about Ivan Konovchenko. The author makes the conclusion about the similarity of the usage of clichés, being similar places, in the abovementioned ballad and the Germanic epic.

Key words: epic, epic scheme, cliché, common places.

Одержано 5.12.2012 р.